УДК 930.1 (477) “19”

Стремецька Вікторія Олександрівна (1974 р.н.). Закінчила історичний факультет МДПУ у 1996 р. Методист кафедри історії та філософії МФ НаУКМА. Тема кандидатської дисертації – *“Політика українізації на Півдні України у 20-30-х рр. XX ст.”*

Відображення українізації на Півдні України у 1920-30-ті роки у вітчизняній та зарубіжній історичній науці

У статті поданий аналіз літератури, що присвячена проблемам українізації 1920-30-х років, зокрема її проведенню на Півдні. Розгляду підлягають праці зарубіжних та вітчизняних дослідників, які були написані у 1920-2001 роках. Автор приходить до висновку, що не дивлячись на велику кількість праць, які висвітлюють загальні проблеми українізації, майже зовсім не досліджено її регіональний аспект, зокрема на Півдні України.

The article analyses the literature that is devoted to the problems of the Ukrainianisation of the 1920s and 1930s. The article deals with the works of the Ukrainian and foreign historians have been written during 1920 - 2001. The author draws a conclusion that in spite of numerous works on general problems of Ukrainianisation, the regional aspect, especially the South of Ukraine, is the least investigated in history.

Процеси, пов’язані з функціонуванням та впровадженням української мови, культури викликають цікавість та неоднозначні оцінки у суспільстві. У зв’язку з цим обгрунтованим є бажання звернутися до досвіду аналогічних процесів, які вже мали місце в історії. Одним з таких процесів є українізація, яка проводилася у 1920-х роках і обумовила появу великої кількості літератури.

Вітчизняну історіографію з даної проблеми доцільно поділити на три періоди: перший – 20-30-ті рр. – середина 50-х рр.; другий – друга половина 50-х – середина 80-х рр.; третій – друга половина 80-х – сьогоднішній день.

При характеристиці першого періоду необхідно враховувати ту обставину, що більшість праць, присвячених проблемам національної політики та національно-культурного розвитку, написані не історикаами, а партійними та державними діячами, публіцистами, які писали про українізацію як про факт своєї поточної роботи.

Характерною рисою робіт цього періоду є те, що фактичні дані використовувалися вибірково для демонстрації тих чи інших досягнень, підтвердження правильності обраного шляху тощо. Інші факти просто відкидалися. І все ж, не дивлячись на тенденцію до вибірковості матеріалу, треба віддати належне тому, що в працях 20-х років знайшли місце спроби висвітлення труднощів та перешкод на шляху українізації (нестача кваліфікованих викладачів української мови, брак українських підручників, негативне ставлення деяких службовців та ін.).

Працям цього періоду притаманна слабкість у висвітленні проведення українізації в окремих регіонах. Основну увагу звертали тут на проблеми донбаського пролетаріату. Іноді розглядалися й деякі інші округи. Так, Одеса привернула увагу М.Скрипника (особливо в його останніх працях) як місто “петлюрівської українізації”, де “наросвіта стала знаряддям в руках буржуазії” та найбільш порушувалися права російської національної меншини [1]. Знайшов відображення й позитивний досвід, як, наприклад, українізація газети “Одесские известия” [2]. Про Південь України як про цілісний найбільш складний регіон у плані українізації у той час не йшлося.

До другої половини 1950-х рр. термін “українізація” взагалі не згадується у вітчизняній літературі. У роботах цих років основне місце займає вихваляння “мудрої ленінсько-сталінської національної політики”, пропаганда інтернаціоналізму, цькування українських буржуазних націоналістів, апологізація культурних досягнень.

Початок наступного історіографічного періоду

пов'язують з XX з'їздом КПРС, коли був офіційно викритий культ особи Й.Сталіна та почалася т.зв. "хрущовська відлига". За цих умов знов стало можливим дослідження проблем українізації. Про це свідчить поява монографій О.Б.Слуцького та Б.М.Бабія [3]. Цінність роботи О.Б.Слуцького полягає у тому, що він одним з перших дав визначення українізації, її складових частин, завдань; розглянув труднощі, які існували на шляху українізації державного апарату. Б.М.Бабій приділив увагу розгляду основних законодавчих актів у справі українізації держапарату та заходів, спрямованих на забезпечення прав національних меншин. Питань українізації освітніх та культурних установ у працях про розвиток культури торкнулися Г.М.Шевчук, Г.І.Ясницький, автори колективної монографії про розвиток української культури [4] та інші.

Різні аспекти політики українізації піддалися спеціальному аналізові у ряді публікацій П.П.Бачинського [5]. Дослідник торкнувся здійснення національної політики в галузі шкільної, середньої спеціальної та вищої освіти, книговидавництва, друку, літератури та мистецтва. Інтерес викликає його докторська дисертація. Автор звертає увагу на більш повільні темпи українізації в південних містах, причинами яких вважає дуже стислі терміни її здійснення, недостатню увагу до цього питання деяких партійних керівників [6].

У вересні-грудні 1965 р. І.Дзюбою була написана праця "Інтернаціоналізм чи русифікація", у якій було зроблено спробу, на відміну від вищевказаних робіт, написаних у суворо витриманих ідеологічних рамках, правдиво висвітлити події доби українізації. Зрозуміло, що в Україні ця книга тоді не могла бути видана (поширювалася самвидавом), зате з 1968 р. вона у перекладі різними мовами виходила за кордоном.

Третій період у вітчизняній історіографії починається з другої половини 80-х років, коли було взято курс на перебудову та демократизацію суспільно-політичного життя. Після розпаду СРСР, отримання Україною незалежності виникають нові стимули для вивчення досвіду минулого. У цей час з'являються статті, у яких зроблено спробу переглянути попередні оцінки доби українізації, залучаючи новий архівний матеріал. Так, у кінці 80-х - на початку 90-х рр. вийшло кілька цікавих та цінних розвідок, серед яких слід відмітити статті В.Лозицького [7], В.Чеховича [8], Я.Дашкевича [9] та ін. Розпочата робота продовжувалася в наступні роки, наслідком чого стала поява численних статей, брошур, монографій, дисертацій.

Для сучасної вітчизняної історіографії характерна наявність значної кількості піднятих питань, різних точок зору, підходів, полеміки. Так, неоднозначні думки науковців викликає сам термін "українізація". Деякі історики вважають його невдалим, таким, що має присмак насильства та не відтворює подій, які дійсно відбувалися в суспільному й культурному житті України 20-30-х років, і, тим більше, не придатним для сьогодення. Замість нього пропонують поняття "національна реформа" або "національно-культурна реформа" [10], "дерусифікація" [11]. Інші дослідники вважають доцільним не надавати терміну "українізація" якогось позасмислового негативного навантаження (тому не брати його в лапки) та вживати його у наш час [12]. Здається, мають рацію як перші, так і другі. Дійсно, цей термін не слід використовувати у наш час, але й неправомірно було б замінювати його на якийсь інший, пишучи про події 20-х рр. Не надаючи негативного відтінку, під цим терміном слід розуміти увесь комплекс змін, які відбувалися в політичному та суспільно-культурному житті країни в досліджуваний період.

Так само різняться погляди на характер та мету українізації. Найбільш поширеною є думка, що українізація для більшовиків була тимчасовою поступкою, засобом для укріплення своєї влади в Україні. Хоч українізація й містила певні елементи політичної гри, не слід шукати в ній якогось підступу, запланованого ошуканства, як і безпідставно вважати її величезним здобутком ленінської національної політики [13]. За С.Кульчицьким, наприклад, українізація – це "розрахований флірт Сталіна з українською елітою" [14]. Але усі історики згодні у тому, що припинення українізації, знищення її досягнень та фізичне винищення її провідників нанесло непоправну шкоду як українській культурі, так і генофонду української нації.

Не остаточно вирішене питання періодизації процесу українізації. Деякі дослідники [15] використову-

---

* М.Семчишин та С.Николишин поділяють українізацію на 3 етапи: I – початковий (1923-1925 рр.); II – вершковий (1925-1928 рр.); III – ступенева ліквідація та закінчення (1928-1932-33 рр.).

** За Я.В.Верменич та Г.М.Васильчуком українізація мала два характерних періоди: I – 1923-1929 рр. (1929 рік – це рік найбільшої активності й досягнень); II – 1929-1932 рр.; Л.В.Блінда також простежує два періоди, перший з яких тривав до IX з'їзду КП(б)У (6-12 грудня 1925 р.) та завдання якого не були реалізовані через великі матеріальні, кадрові та ін. Труднощі. Другий, найбільш плідний етап, почався з червневого 1926 р. Пленуму ЦК КП(б)У та тривав до кінця 20-х років, коли українізація була перенесена у сферу ідейно-політичної боротьби. Характерним для другого етапу дослідниця називає збільшення уваги до українізації партапарату та робітничого класу.

ють хронологію, запропоновану М.Семчишиним та С.Николишиним,* інші пропонують власні.** Однак автор вважає, що найточнішу періодизацію процесу можна відтворити лише після ретельного комплексного вивчення процесу українізації з урахуванням особливостей його проведення в усіх регіонах України та сферах життя. Тому, враховуючи досвід українізаційних процесів на Півдні, автор пропонує поділяти їх на 4 основні етапи: 1923-1925 рр. – організаційний; 1925-1927/29 рр. – період найбільших досягнень; 1930-32 рр. – інерційний, перехідний; 1933-38 рр. – деукраїнізаційний, коли було знищено не тільки надбання українізації, а й її провідників.

У контексті українізації історики торкнулися широкого спектру проблем. Від висвітлення загального ходу процесу вони перейшли до розгляду окремих її аспектів. Так, В.М.Васильчук висвітлив процес українізації вищих органів державної влади та управління УРСР [16], П.М.Бондарчук – профспілок [17], Я.В.Верменич – преси та книговидавництва [18], В.І.Бурлака – партійного апарату [19], Л.В.Гриневич та О.Бондар – армії [20], В.Л.Борисов – в освіті [21] та ін. Діяльність інтелігенції в умовах українізації висвітлили О.А.Тарапон, Т.О.Комаренко та М.А.Шипович [22], вплив тоталітарної системи на долю інтелігенції – С.В.Кульчицький, Г.В.Касьянов, В.М.Даниленко [23]. Характер зміни московським центром курсу національної політики ретельно простежено в статті Г.Г.Єфименко [24]. "Білі плями" українізаційної доби заповнюють також праці, присвячені окремим партійним та громадським діячам, зокрема М.О.Скрипнику [25], О.Я.Шумському [26], М.Хвильовому, Л.М.Кагановичу [27] та ін. Заходи, які застосовувалися по відношенню до національних меншин, дослідили Б.В.Чирко, О.Войналович, Насєдкіна [28] та ін.

Значний внесок у дослідження проблем, пов'язаних з українізацією, зробили зарубіжні вчені, представники діаспори. Найбільш цінним в їх роботах є, насамперед, осмислення причин, характеру українізаційних процесів. Як правило, їх роботи не відрізняються багатством фактичного матеріалу, бо історики не мали доступу до вітчизняних архівів, тому користувалися переважно матеріалами преси, творами українських політичних та громадських діячів, власними спогадами тощо. Відсутність жорсткого ідеологічного контролю дозволила закордонним дослідникам ще в 20-30х рр. (на відміну від вітчизняних) наблизитися до реальної оцінки багатьох питань, пов'язаних з українізацією. Хоч треба зазначити, що деякі з праць відрізняються необ'єктивністю через те, що писались під впливом емоцій, викликаних обуренням репресивними діями Москви проти українського народу, відвертими централізаторськими зазіханнями тощо.

Майже у всіх дослідників прослідковується думка про утилітарні завдання українізації, тобто за допомогою українізації полегшити комуністичну акцію на багатих українських землях. Закордонні автори простежують також певний паралелізм між руйнуванням здобутків українізації з руйнуванням решток політико-господарської автономії України [29]. Дуже близько зарубіжні дослідники підійшли до визначення причин, через які більшовицька партія змушена була піти на запровадження українізації.

Післявоєнні роботи, серед яких, на наш погляд, виділяються праці Б.Кравченка [30], І.Майстренка [31, Ю.Шевельова [32], І.Кошелівця [33] та ін., відрізняються від попередніх більш тверезим, позбавленим емоційної напруги, підходом, збільшенням фактичного матеріалу. На відміну від попередніх істориків, які вбачали в українізації здебільшого негативні моменти, післявоєнні дослідники, розглядаючи в контексті національної політики КПРС явища націонал-комунізму, розвитку української мови тощо, погоджуються в тому, що 1920-ті роки були періодом національно-культурного відродження. Дуже цікавою, особливо для даного дослідження, є робота І.Майстренка "Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні". Її автор на протязі 1920-х років працював "українізатором" у Харкові, Одесі та інших містах: викладав українську мову при різних установах, брав участь в українізації газет тощо [34].

Як бачимо, загальний процес українізації у різних контекстах був у центрі уваги значної кількості дослідників і є доволі дослідженим та осмисленим. Однак слабким місцем залишається вивчення даної проблеми на регіональних рівнях. Деякі кроки у цьому напрямку вже зроблено. Дослідники також частково торкнулися проблем українізації у південному регіоні. На сьогоднішній день - це невеликі за обсягом статті в місцевій пресі або повідомлення на конференціях. Серед них виділяються статті П.І.Соболя, присвячені окремим аспектам політики українізації на Півдні, зокрема на Миколаївщині. Розглянувши процес українізації державного апарату, історик прийшов до висновку, що він відбувався в регіоні вкрай повільно й непослідовно та з дуже незначним "коефіцієнтом корисної дії" [35]. Проблемам українізації на Миколаївщині присвячено також статті

О.В.Гриневич [36], на Херсонщині - В.Баранюк, на Одещині - О.Долженкова [37] та ін. Деяких напрямків роботи серед національних меншин Півдня торкнулися С.О.Гусєва та М.М.Цобенко, ліквідації неписьменності серед нацменшин у 1920-х роках - О.П.Данильченко [38]. Проведення політики українізації на Півдні України, труднощі й помилки в ході її здійснення проаналізовано в дисертації А.В.Черкаського "Національно-культурне будівництво на Півдні України у 20-ті роки" [39]. Автор розглянув діяльність місцевих комісій по українізації, показав, як відбувався цей процес у державному апараті, у сферах освіти та культури, приділив увагу труднощам та помилкам на шляху українізації.

Таким чином, проблема проведення українізації в Україні у 1920-х роках є доволі дослідженою й осмисленою. Розгляду підлягали різні питання: характер та завдання українізації, її правове обґрунтування, рушійні сили, труднощі та досягнення на шляху проведення тощо. Однак залишається ще багато "білих плям". Слабким місцем є також вивчення проблеми на регіональних рівнях. Так, не дивлячись на наявність публікацій з питань українізації на Півдні, тема залишається майже не дослідженою. Історики взагалі не торкнулися, наприклад, таких питань як українізація профспілок регіону, державних установ у сільській місцевості, партії. Питання українізації держапарату та освіти, культурно-освітніх установ на Півдні потребують доповнення їх фактичним матеріалом та ґрунтовних висновків про особливості проведення національної політики в регіоні.

Література

1. Скрипник М. Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УРСР, зокрема російської. – Харків, 1933.
2. Його ж. До українізації "Одесских Известий"// Статті і промови. – Т. 2. - Харків: Пролетар, 1931. - С. 235-238.
3. Бабій Б.М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.). – К., 1961; Слуцький О.Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926–1929 рр.). – К., 1957.
4. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 рр. – К., 1963; Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921–1932 рр.). – К.,1965; Розвиток української культури за роки радянської влади. – К., 1967.
5. Бачинський П.П. Здійснення на Україні ленінської національної політики в культурному будівництві (1921–1925 рр.) // Наукові праці з історії КПРС: Міжвідомчий науковий збірник. -Вип. 10. – К., 1966. – С. 3-17.
6. Бачинський П.П. Деятельность КП(б)У по осуществлению ленинской национальной политики в 1921–1925 гг.: Дис... докт. истор. наук // Ин-т истории партии ЦК КП Украины. Филиал Ин-та марксизма - ленинизма при ЦК КПСС. – К., 1970. - С. 539, 542.
7. Лозицький В.С. Політика українізації в 20–30-х роках: історія, проблеми, уроки // Укр. іст. журн. – 1989. – № 3. – С. 46-55.
8. Чехович В.А. Державно-правові питання українізації в 20-х роках // Минуле України: оновлені сторінки. - К.: Наук. думка, 1991. - С. 96-121.
9. Дашкевич Я.Р. Українізація: причини і наслідки // Слово і час. – 1990. – № 8. – С. 55-64.
10. Верменич Я.В. Здійснення українізації у 20 – 30-х роках: політичні і культурні проблеми: Автореф... дис. канд. іст. наук // Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1993. – С. 4.
11. Даниленко В.М. Згортання "українізації" й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-культурному житті Радянської України в 30-ті роки // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 2. – К., 1996. – С. 98.
12. Васильчук Г.М. Українізація вищих органів державної влади та управління УСРР (20-ті роки): Дис... канд. іст. наук //Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1994. – С. 5.
13. Там само.
14. Кульчицький С.В. Зміст радянської українізації 20-х років // Сучасність. – 1998. – № 9. – С. 70.
15. Комаренко Т.О., Шипович М.А. Влада і літературно-мистецька інтелігенція Радянської україни: 20-ті роки XX ст. // НАН України. Ін-т історії України. – К., 1999.
16. Васильчук Г.М. Деякі питання українізації державного апарату України (1923-1924 роки) // Вісник Київ. ун-ту. – 1992. – № 5. – С. 141-145.
17. Бондарчук П. Українізація і профспілки УСРР у 20-ті роки // Історія України. – 1999. – № 21–24. – С. 4–5.
18. Верменич Я.В. З історії книговидавничої справи на Україні 20–30-х років // Науково-методичні праці з історії СРСР. – К., 1991. – Вип. І. – С. 117-137.
19. Бурлака С.І. Українізація і партапарат (перша половина 20-х років) // Трибуна. – 1991. – № 5. – С. 28-29.
20. Гриневич Л.В. Військове будівництво в Україні (1917 - початок 30-х років XX ст.) // Історія українського війська (1917-1995) / Упор. Я.Дашкевич. - Львів: Світ, 1996. - С. 10-331.
21. Борисов В.Л. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921–1932 рр. // Укр. іст. журн. – 1999. – № 2. – С. 76-80.
22. Тарапон О.А. Українізація музично-культурного життя України: внесок інтелігенції (1923–1933 рр.) // Наукові записки з української історії. – Вип. VI. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – С. 94–102.
23. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). - К.: Наук. думка, 1991.
24. Єфіменко Г.Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938) // Укр. іст. журн. – 2000. – № 2. – С. 82-93.
25. Шарпатий В.Г. Участь М.О.Скрипника в українізаційних процесах 20-х років // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. II. – К, 1996. – С. 33-43.
26. Панчук М.І. Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле заради майбутнього. - К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1989. – С. 319-33.
27. Шаповал Ю.І. Лазар Каганович. – К., 1994.
28. Чирко Б.В. Національні меншості на Україні в 20-30-х рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 1. – С. 51-64.
29. Смаль–Стоцький Р. Українська мова в совєтській Україні. – Варшава, – 1936. - С. 41.
30. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття. /Пер. з англ. – К.: Основи, 1997.
31. Майстренко І. Історія комуністичної партії України. – Мюнхен: Сучасність, 1979.
32. Шевельов Ю. Доба українізації // Народна газета. – 1993. – № 2-3.
33. Кошелівець І. Микола Скрипник. – К., 1993.
34. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон: Канадський інститут Українських Студій. Альбертський Університет, 1985. – С. 7.
35. Соболь П.І. Українізація державного апарату на Півдні України: 20-ті роки // Щотижня.– 1998. – 18 червня. - С. 4.
36. Гриневич О.В. Рівноправність мов та проблема українізації в 20–30 роках XX століття на Миколаївщині // Рідна стежина. Часопис історії і практики національного виховання. Пошуки. Проблеми. Знахідки. Досвід. – Вип. І. – Миколаїв, 1994. – С. 6-8.
37. Долженков О. Українізація на Одещині: досвід 20-х крізь призму 90-х // Чорноморські новини. - 1996. - 13 листопада.
38. Данильченко О.П. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-ті рр. XX ст. // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С. 74-88.
39. Черкаський А.В. Національно-культурне будівництво на Півдні України в 20-ті рр.: Дис... канд. іст. наук. - Одеса, 1994. – С. 34.

Стаття надійшла до редколегії 22.02.2001